

Henryk Wiklak

KRÓTKI ZARYS PRZEMIAN KULTUROWYCH W ŚRODKOWEJ I PÓŻNEJ EPOCE BRĄZU W MIĘDZYRZECZU BŻURY I PILICY

Procesom przemian kulturowych towarzyszą przeobrażenia gospodarcze i społeczne, powodujące przeważnie wytwarzanie się całkiem nowych kultur. Do takich okresów przełomowych należy epoka brązu, będąca określonym etapem rozwoju kultury ludzkiej. Odejście bowiem od surowca kamiennego i opanowanie metalurgii brązowej spowodowało najrozmaitsze zmiany kulturowe różnych grup ludzkich i doprowadziło do przemian w dotychczasowym układzie stosunków społecznych.

W artykule niniejszym pragnę przedstawić krótki zarys stosunków kulturowych i ich przemian w środkowej i późnej epoce brązu w międzyrzeczu Bżury i Pilicy. Jednocześnie pragnę zaznaczyć za K. J a ń d ę w s k i m (1963, s. 7–44), że na terenie tym, mimo dużego wysiłku badawczego łódzkiego ośrodka archeologicznego i muzeów regionalnych, nie udało się pozyskać tej ilości materiału źródłowego, jaką dysponują Śląsk, Wielkopolska, Kujawy, Mazowsze czy też Małopolska. Ziemie bowiem tego regionu niezbyt żyzne, a położone przy głównych wododziałach (Straszewicz 1967, s. 18–50), miały z tego powodu mniejsze walory osadnicze aniżeli obszary sąsiednie skupiające się wokół znacznych arterii wodnych i odwiecznych szlaków komunikacyjnych.

Na tym mało urozmaiconym i niejednorodnym terenie, w środkowej i późnej epoce brązu oraz we wczesnej epoce żelaza żyły prasłowiańskie plemiona kultury łużyckiej.

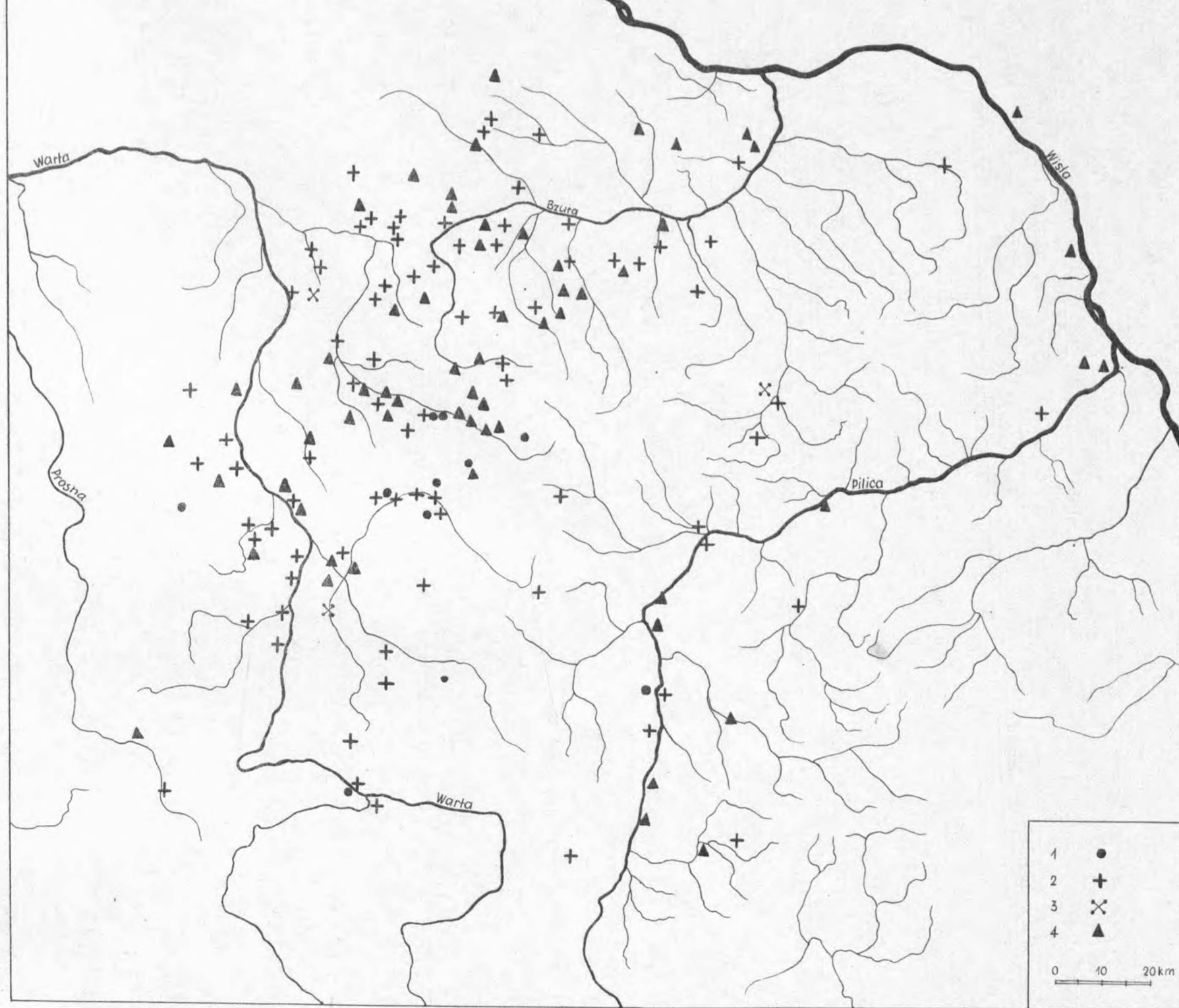
W drugiej połowie III okresu epoki brązu (wg. Monteliusa), to jest ok. XIII stulecia p.n.e., w wyniku różnych procesów kulturowych w dorzeczu Bżury, Pilicy i górnej Warty wykształciły się zespoły środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej. Pozostały po nich ślady osad, cmentarzysk, znaleziska luźne i nieliczne skarby przedmiotów brązowych (Wiklak 1963, s. 35, ryc. 4). Do najlepiej poznanych zalicza się tu cmentarzyska, które są płaskie, o obrządku ciałopalnym, popielnicowym i bezpopielnicowym. One to informują nas także o procesach powodujących przemiany kulturowe w środkowej epoce brązu na

tym terenie. Niestety, wąskie ramy tego artykułu nie pozwalają na szersze omówienie tych przemian. Niemniej wspomnieć należy o tych przynajmniej cmentarzyskach, które odgrywają szczególną rolę w zakresie m. in. chronologii. Są to cmentarzyska z III i IV okresu epoki brązu w Lutomiersku i Słowiku k. Łodzi, wielookresowe i długotrwałe cmentarzysko w Niechmirowie i Podulach w woj. sieradzkim oraz w Błoniach i Sierpowie k. Łęczycy, jak wiele innych badanych drogą wykopalisk w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej. Forma grobów w starszych zespołach tej grupy kulturowej nawiązuje niekiedy do pochówków w grupie konstantynowskiej z fazy łódzkiej (pierwsza połowa III okresu epoki brązu), w których to nadpalone lub słabo przepalone kości ludzkie rozsypywano na kamieniach bruku grobowego. Na ogół jednak już w samych początkach rozwoju osadnictwa plemion kultury łużyckiej spotykamy się z przejściem do całkowitego ciałopalenia zmarłych i chowania ich w pojedynczych grobach popielnicowych i bezpopielnicowych.

Przemianom kulturowym uległa również ceramika. Z dawnych form grupy konstantynowskiej zachowały się jedynie niektóre typy naczyń, lecz i one zostały przestylizowane, w myśl nowej treści kulturowej. Znikły natomiast zupełnie naczynia tulipanowate, naczynia wieloboczne, pucharki na pustej nóżce i głębokie misy pucharowate. Naczynia guzowe spotyka się tu jeszcze w niektórych tylko zespołach (Lutomiersk). Całkowitym przemianom uległy głębokie wazy, które teraz otrzymały krótkie, cylindryczne szyjki i szerokie brzegi, poziomo wysunięte na zewnątrz. Czasami naczynia te zdobiono niewielkimi guzami obwiedzionymi półkolistymi żłobkami (Błonie, Lutomiersk, Sierpów). Wazy te pod koniec III i w pierwszej połowie IV okresu epoki brązu stają się „naczyniami przewodnimi” w środkowopolskiej grupie kultury łużyckiej.

Przedmioty brązowe w starszych zespołach grobowych są rzadko spotykane i ograniczają się w zasadzie do pojedynczych, drobnych ozdób. Niemniej i tu coraz częściej spotyka się narzędzia w postaci siekier brązowych (m. in. Oleśnica k. Łodzi, Tychów, woj. piotrkowskie) oraz części uzbrojenia, w skład którego wchodzi miecze (Niechmirów nad Wartą, woj. sieradzkie) i groty włóczni (Złaków Kościelny, woj. skierniewickie). O wiele bardziej urozmaicony zestaw przedmiotów brązowych zawierają skarby, które jednak w większości łączyć należy z grupą konstantynowską fazy łódzkiej. Jedynie skarb brązowy złożony z jednego miecza, dwóch berel sztyletowych typu węgierskiego i jednego sierpa, znaleziony w worku skórzanym podczas wydobywania torfu w Niechmirowie nad Wartą k. Sieradza, bez większych zastrzeżeń wiązać można z ludnością środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej z III okresu epoki brązu (Kufel-Dzierzgowska 1967, Pl. 111–1–2).

Pełny rozwój osadnictwa plemion kultury łużyckiej z międzyrzecza Bzury i Pilicy nastąpił w IV okresie epoki brązu. W tym bowiem czasie daje się

Rys. 1. Stanowiska środkowopolskiej grupy kultury lużyckiej w IV okresie epoki brązu

zauważyć znaczną prężność tej grupy kulturowej. Z macierzystego obszaru środkowopolskiego, położonego między górną Wartą, Bzurą i Pilicą posuwa się ku wschodowi i w kierunku południowym, przekraczając środkową Wisłę i Pilicę (Gardawski 1979, s. 48, ryc. 16), natomiast na rodzimym jej terenie (środkowopolskim) do niedawna znanych nam było ok. 140 stanowisk jej osadnictwa (Wiklak 1963, s. 50, ryc. 5). Spośród nich wyodrębniono osady, cmentarzyska, kilka skarbów brązowych i znaleziska luźne (rys. 1). Obecnie w wyniku przeprowadzonego Archeologicznego Zdjęcia Polski liczba ta z wielokrotnością się znacznie.

Osady dawnym zwyczajem zakładano i teraz na suchym terenie, na cyplach wzniesień wysuniętych najczęściej w łąki nadrzeczne (m. in. Bechcice, Lutomiersk, Orchów, woj. sieradzkie), lub na wyspowatych wzniesieniach wśród rozległych łąk (Stobnica-Trzymorgi, stan. 3, woj. piotrkowskie). Żadna jednak z tych osad nie została całkowicie przebadana. Jedynie w osadzie w Lutomiersku, odkrytej przypadkowo podczas badań wykopaliskowych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym, stwierdzono dosyć wyraźne ślady domów mieszkalnych, naziemnych, prostokątnych, o słupowej konstrukcji szkieletowej. Domy jednorodzinne grupowały się wokół niewielkiego placu ze studnią po środku (Wiklak 1963, s. 49–53, tabl. XII). Dziś jeszcze, wobec niedostatku badań na tego typu obiektach w naszym regionie, trudno orzec, czy model osady lutomierskiej był powszechny w środkowopolskiej grupie kultury łużyckiej, czy też całkiem odosobniony.

W obrządku pogrzebowym w tym czasie nie dostrzega się większych zmian, spowodowanych ogólnymi procesami postępujących przemian kulturowych. W dalszym ciągu przeważają tu groby pojedyncze, popielnicowe i bezpopielnicowe, nakryte brukiem kamiennym, pojedynczymi kamieniami lub mogiłą oznaczoną palem lub trudnym dziś do zrekonstruowania znakiem (Słowik, k. Łodzi). Występują tu wprawdzie sporadycznie groby kurhanowe, ale spotyka się je na peryferiach zachodniego (Zdzienice, woj. konińskie, Wilczyca, woj. sieradzkie) i północnego (Bąków Dolny, woj. skierniewickie) zasięgu interesującej nas tu środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej, to jest na jej pograniczu ze wschodniowielkopolską grupą tej kultury.

Ceramika odgrywająca dziś znamioną rolę w inwentarzu kulturowym społeczeństw pradziejowych nie wykazuje większych zmian w tym czasie. Dopiero pod koniec IV okresu epoki brązu wychodzą z użycia wazy wieloboczne i wazy z szerokimi brzegami poziomo wychylonymi oraz dzbanki guzowe. Przewodnim naczyniem wydaje się tu być teraz waza szerokootworowa zdobiona żłobkowaniem pasmowym.

Skarby brązowe znajdowane na omawianym tu przez nas obszarze Polski środkowej nie posiadają ściśle ustalonej chronologii, gdyż datowane są na IV i V okres epoki brązu. Z dotychczas znanych nam znalezisk na uwagę zasługują skarby: z Biernacic, z Kuźni Skakawskiej, z Małej Wsi, ze Zborowa

i Niechmirowa, w woj. sieradzkim, oraz z Wałowic k. Rawy Mazowieckiej. Spośród wymienionych jedynie skarb z Wałowic datować można z całą pewnością na IV okres epoki brązu.

Dowodem dokonujących się tu przemian kulturowych jest m. in. opanowanie przez ludność środkowopolską metalurgii brązowej. Fakt ten poświadczają przede wszystkim formy odlewnicze znalezione w kilku osadach, m. in. w Behcicach, Dobroniu, Pabianicach oraz w Oszczywilku (Wiklak 1963, s. 54, tabl. XIII).

W tym to czasie po raz pierwszy w międzyrzeczu Bzury i Pilicy zarysowują się różnice społeczne wśród zamieszkałej tu ludności. Co prawda w obrządku pogrzebowym (który najlepiej jest nam znany) nie można dostrzec jeszcze żadnych wyraźniejszych śladów rozwarstwienia społecznego, niemniej społeczeństwo nie było już wówczas jednolite. Istnienie bowiem chociażby metalurgii brązowej musiało przyczynić się do powstania podziałów w zakresie zajęć. Analizując jednocześnie pozostałe źródła wykopaliskowe nasuwa się pytanie, czy znalezione tu części uzbrojenia (miecze, sztylety, berła) są śladem wyodrębnionej warstwy wojowników? Podobnie i znaleziska skarbów, stanowiących znaczny przecież majątek w ówczesnych czasach – nasuwają także sporo refleksji dotyczących zagadnień społecznych. Problem jednak ten ze względu na zbyt skromne dotychczas źródła należy pozostawić otwarty.

Zahamowanie rozwijającego się na tej ziemi osadnictwa ludności środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej następuje w późnym V okresie epoki brązu. Wprawdzie osady i cmentarzyska nadal skupiają się nad górną Wartą oraz w dorzeczu Bzury i Pilicy (Wiklak 1972, s. 19, ryc. 2), lecz ogólny obszar zasięgu tej grupy na południowych i wschodnich jej rubieżach najwyraźniej się skurczył. Zwarte dotychczas osadnictwo nad górną Wartą przерzedza się i wycofuje na północ, na lewy brzeg Oleśnicy i na prawy brzeg Widawki. Wypierają je nieustannie plemiona grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej, przesuujące się ku północy. Napływowa ludność okupując tę ziemię zasiedla najczęściej opuszczone przez plemiona środkowopolskie osady i chowa zmarłych na opuszczonych cmentarzyskach. Ślady tych przemian dają się prześledzić na wielu obiektach pradziejowych znad górnej Warty, m. in. na długotrwałym cmentarzysku ciałopalnym w Podulach w woj. sieradzkim (Mikłaszewska-Balcer, Miśkiewicz 1966, s. 3–113). Od strony zachodniej i północnej granice obszaru zajmowanego przez plemiona środkowopolskie w głównym zarysie pozostały te same, jedynie niewielkimi klinami wciskać się tu zaczęło osadnictwo plemion grupy wschodniowielkopolskiej, czego dowodem jest m. in. wielkie cmentarzysko ciałopalne, popielnicowe, w Józefowie k. Kutna.

Ten regres w dotychczasowym rozwoju osadnictwa środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej daje się zauważyć również w całości jej inwentarza kulturowego. Między innymi w ceramice przemiany spowodowały wycofanie

pięknych waz z brzegami wychylonymi na zewnątrz oraz zanikiem bogatej, pasmowej ornamentyki żłobkowanej. Przewodnim zaś staje się zwykle naczynie o cylindrycznej szyjce i prawie baniastym brzuścu oraz towarzyszące mu naczynie o esowatym profilu ze schropowaconym (najczęściej) brzuścem.

W obrządku pogrzebowym przeważają groby popielnicowe nakryte brukiem kamiennym. Groby te usytuowane gęsto tworzą z reguły prawie jednolity bruk cmentarny.

Odrodzenie się osadnictwa kultury łużyckiej w międzyrzeczu Bzury i Pilicy następuje w początkach epoki żelaza. Jest to niesłychanie prężny okres jego rozwoju, ale trwający zbyt krótko (Wiklak 1972, s. 38–172, ryc. 4). Przemiany kulturowe jakie tu nastąpiły na przełomie epoki brązu i żelaza stanowią jednak odrębne zagadnienie nie mieszczące się w ramach tego artykułu.

LITERATURA

- Gardawski A., 1979, *Wczesna faza kultury łużyckiej i kultura kurhanów sambijskich*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 4, Wrocław, s. 47–72.
- Jażdżewski K., 1963, *Specyfika archeologiczna Polski środkowej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, ser. archeologiczna, nr 10, s. 7–44.
- Kufel-Dzierzowska A., 1967, *Niechmirów, distr. de Sieradz, dépôt d'objets de bronze*, „Inventaria Archaeologica”, fasc. 18, Pl. 111 (1–2).
- Mikłaszewska-Balcer R., Miśkiewicz J., 1968, *Cmentarzysko kultury łużyckiej z miejscowości Podule, pow. Łask, stanowisko I*, „Wiadomości Archeologiczne” 1968, t. 33, s. 3–113.
- Montelius O., 1912, *Die vorklassische Chronologie Italiens*, Sztokholm.
- Wiklak H., 1963, *Początki kultury łużyckiej w Polsce środkowej*, Łódź.
- Wiklak H., 1972, *Późniejsze stadia rozwojowe środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej*, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, ser. archeologiczna, nr 19, s. 15–172.
- Straszewicz L., 1967, *Województwo łódzkie. – Zarys geograficzno-ekonomiczny*, Warszawa.

Henryk Wiklak

A SHORT OUTLINE OF CULTURAL CHANGES IN THE MIDDLE AND LATE BRONZE AGE IN THE AREA BETWEEN THE BZURA AND PILICA RIVERS

Cultural changes that occurred in Central Poland in the Middle and Late Bronze Age were the reflection of general processes that were taking place at that time all over Poland and Central Europe as well.

After having abandoned the use of stone the people were learning to use bronze instead. This, in turn, brought about changes in cultural and social relations current so far. In Central Poland

where no bronze was available the changes were much slower being impeded by various internal and external factors.

At that time Central Poland was settled by people of the Central Polish group of the Lusatian culture. The changes were affecting both house construction and burial rite where the custom of cremating and burying the dead either in single urn graves or in unurned pit burials became prevalent. Also everyday objects, eg. pottery, had stylistically changed. By the end of the Bronze Age stone tools virtually stopped to be used.

In the Late Bronze Age the development of Lusatian settlement of the Central Polish group slowed down. Its revival took place in the Early Iron Age, however, it was of only a short duration. Besides, it is not the subject of the present paper.